

Я. П. Мальована
аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НЕПОВНОЛІТНІХ У ПРАВІ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Злочинність неповнолітніх є проблемою сучасного урбанізованого інформаційного суспільства. Але було би помилкою вважати, що як соціальне явище вона виникла тільки у сучасному світі. Проблема протидії правопорушенням осіб, які правом визнавалися ще не зовсім досконалими та здатними нести відповідальність, існувала здавна. Українським суспільством накопичено певний досвід протидії цьому небезпечному і, на жаль, неминучому соціальному явищу, який може стати у нагоді сучасним правоохоронній та правозахисній системам. Саме цими обставинами зумовлено звернення автора цієї статті до історико-правових аспектів протидії злочинності неповнолітніх за доби Козацько-Гетьманської держави.

Історія кримінального права та кримінального процесу доби Козацько-Гетьманської держави стала предметом досліджень І.Й. Бойка, К.А. Віслобокова, Д.І. Любченка, О.В. Макаренко, Т.О. Остапенка, Я. Падоха, А.Й. Пашука, І.Я. Терлюка, Н.П. Сизої, Б.Р. Стецюка. В них докладно досліджено джерела, становлення і розвиток інститутів кримінального та кримінального процесуального права Гетьманщини. Існують лише поодинокі дослідження, в яких ідеться про правові засоби протидії ювенальній злочинності в цей період. Так, окремі відомості про це є у працях В.М. Горобця, В.Л. Маслійчука та І.О. Сердюка, втім вони, скоріше, виступають в якості розвідок щодо історії дитинства в Гетьманщині та Слобідській Україні, а не історії права. Відмітимо також монографію В.М. Бурдіна, в якій указано на норми права Гетьманщини щодо віку настання кримінальної відповідальності [6, с. 9], статтю Є.С. Назимка, в якій досліджено підстави періодизації розвитку інституту покарання неповнолітніх [23] та статтю Ю.А. Ліхолетової, яка присвячена такому важливому засобу запобігання рецидивній злочинності молоді, як суд [16]. Утім, і в цих роботах є лише загальні відомості про інститут юридичної відповідальності неповнолітніх правопорушників у праві Козацько-Гетьманської України.

Система права Козацько-Гетьманської держави була неоднорідною у відношенні джерел та їх походження. Дослідники обґрунтовано роблять висновок про суперечливість правових норм, що складала правову систему Гетьманщини, що уможлиблювало неоднакову практику по аналогічним категоріям справ [5, с. 188–189]. Щодо правового регулювання протидії злочинності істо-

рико-правова наука не має однозначної точки зору щодо превалювання тих чи інших основних чи додаткових джерел права у досліджуваній період. Так, Н.П. Сиза та О.В. Макаренко стверджують, що при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ у середині XVII ст. суди Гетьманщини застосовували процесуальні норми звичаєвого права, однак при цьому зберігала свою чинність значна частина правових норм, що містилась у Литовському статуті та збірниках магдебурзького права «Саксон» і «Порядок», які застосовувались відповідно до нових умов [33, с. 6; 18]. При цьому Н.П. Сиза серед застосовуваних джерел права на перше місце ставить Литовські статuti та збірки магдебурзького права, а О.В. Макаренко – звичаї. Натомість К.А. Віслобоков указує на другорядну роль звичаю у правовому житті українського суспільства, особливо це стосується XVIII століття [30, с. 15–16]. Не висловив однозначної думки щодо ієрархії джерел права Козацько-Гетьманської держави й Т.О. Остапенко, наголошуючи на складності їх системи [29, с. 16–17]. О.М. Мироненко вказує на те, що гетьманськими конституціями неодноразово підтверджувалася дія низки приписів III Литовського статуту, збірок міського, хелмінського права [22, с. 226], водночас теж наголошуючи на складності системи джерел права у правовій системі Гетьманщини.

Як уявляється, ієрархію джерел правових норм, якими регулювалась кримінально-правова політика Козацько-Гетьманської держави, може бути визначено на підставі практики поширення та застосування норм права судовими органами держави, а також з урахуванням різного рівня розвитку права у селах, містах, й особливо у тих українських містах, які мали самоврядування. Саме тому дослідженню підлягають усі джерела права, як нормативні, так і акти індивідуального правового регулювання, в яких відображено практику застосування норм права. Саме тому для досягнення мети цієї статті – а саме виявлення та аналіз історичного досвіду протидії правопорушваності неповнолітніх у Козацько-Гетьманській державі – автором залучено широке коло історичних джерел.

Визначення віку досягнення кримінальної відповідальності було питанням, яке досі є одним із важливих елементів інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх та інституту кримінального провадження у справах неповнолітніх.

Як воно вирішувалось у праві Козацько-Гетьманської України? Перш за все, варто звернутися до Третього Литовського статуту, який був джерелом прийняття рішень у судах упродовж усього існування Козацько-Гетьманської держави і став основним джерелом кодифікацій українського права XVIII століття. Про першочергову значущість цього джерела права для судових справ свідчить Інструкція судам гетьмана Данила Апостола, надана 13 липня 1730 р., в пункті 5 якої чітко вказано: «до вершення справи шукати, першим чином, артикулів пристойних завжди у Статутах князівства Литовського, за якими звичайно у Малій Росії суди провадяться, а не за своєю власною і правам супротивною думкою» [8, с. 12]. Як уявляється, перш за все, автором Інструкції мався на увазі Третій Литовський статут, який було перекладено польською мовою, і текст якого перебував у розпорядженні навіть нижчих судів (зокрема, про це свідчить аналіз рішень Пирятинського сотенного суду, здійснений Н.М. Крестовською [14]).

Отже, серед джерел права, якими встановлювалися особливості протидії злочинності неповнолітніх у Козацько-Гетьманській державі, Третій Литовський статут явно перебував на першому місці за своєю силою. Першочергове значення Третього Литовського статуту («артикулів правних», як його називали у правозастосовних актах) спостерігається, як указує В.І. Кононенко, з початку гетьманування Івана Мазепи, який намагався реформувати судочинство як діяльність на основі права. За І. Скоропадського *de facto* були зроблені спроби закріпити статутне право як одне з основних для судочинства у Гетьманщині, чому сприяв переклад Литовського статуту, а також джерел міського права староукраїнською мовою. Аж до самого кінця існування Гетьманщини Литовський статут був найважливішим джерелом правотворчості та кодифікаційних робіт [11, с. 169–170, 175, с. 188–189]. Перегляд численних актових книг судових та адміністративних органів доби Гетьманщини також доводить, що саме Литовський статут 1588 р. був основним джерелом для вироблення правових рішень. Так, більшість рішень Полтавського гродського суду у кримінальних справах ґрунтувалась на положеннях розділів 11 та 14 Третього Литовського статуту [1].

Для цілей цього дослідження варто відмітити, що Третій Литовський статут містив низку норм щодо визначення вікових меж кримінальної відповідальності. Розділ XIV «Про злочинство всякого стану», арт. 11 «Про звинувачення у злочинстві шляхтича неповнолітнього, також і простих людей» визначав вік у 16 років, як вік настання повної кримінальної відповідальності. Аналіз цього артикулу показує, що висновок про те, що особа, яка не досягла 16 років, була за межами кримінально-правового впливу, тобто вза-

галі не несла відповідальності [5, с. 96] є дещо неточним. Більш точним є висновок про пом'якшення кримінальної відповідальності [36, с. 24]. Отже, по-перше, особа, яка не досягла 16 років, притягувалась до відповідальності в особливому пом'якшеному режимі, яким могло бути, наприклад, відпрацювання нанесеної злочином шкоди. По-друге, робилося важливе застереження щодо непритягнення до відповідальності на загальних засадах: ця норма не застосовувалася до неповнолітніх злочинців-рецидивістів. Якщо неповнолітнього у віці до 16 років неодноразово було спіймано на злочинстві з поличним, його віддавали до суду [34, с. 338]. Зазначимо безстановий характер припису цієї норми: вона стосувалась і шляхти, і простого люду, що прямо вказано у заголовку відповідного артикулу. О.О. Малиновський звертав увагу на те, що рецидив злочину, як підстава для притягнення неповнолітнього до відповідальності, мав бути кількарізовим. При тому, все рівно неповноліття, тобто недосягнення 16 років злочинцем, зумовлювало пом'якшення покарання, зокрема, заміну страти тілесним покаранням, призначення якого покладалося на розсуд суду [19, с. 20].

Друге важливе джерело права Козацько-Гетьманської України – міське право. За Березневими статтями 1654 р. та подальшими договорами гетьманів з московським царем, царськими грамотами та гетьманськими універсалами Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч, Стародуб, Козелець, Полтава, Новгород-Сіверський та ще низка міст та містечок Гетьманщини користувалися самоврядуванням на основі магдебурзького права [10, с. 345]. Утім, як указував Д.І. Багалій, магдебурзьке право використовували також у полкових та сотенних судах в якості додаткового до Литовського статуту джерела [4, с. 25].

За вказівкою автора «Саксонського зеркала», або просто «Саксона», малолітня дитина у віці до 12 років не підлягала кримінальній відповідальності за вчинені нею діяння, натомість її опікун має сплатити вергельд у випадку вбивства або каліцтва, скоєного малолітнім (ст. 65 книги 2) [32, с. 78]. Таким чином, у «Саксонському зерцалі» знайшло відбиток вироблене ще римськими юристами уявлення про фізіологічну та психічну незрілість неповнолітнього як підстави, що унеможлиблює його покарання (принцип нерозуміння).

В українських містах з магдебурзьким правом, а також у козацьких судах використовували також «Порядок судів і справ міських» Б. Гроїцького (далі – «Порядок»). Він теж містив принцип розуміння, як підставу для залучення неповнолітніх до відповідальності: «Діти та шалені гвалту вчинити не можуть, а тому від карі є вільними» [13, с. 219]. Цей припис, як вказує покажчик до «Порядку», потрапив до міського права з Кароліни – Кодексу кримінального права та процесу,

створеного у 1532–1533 р. за наказом імператора Священної Римської імперії Карла V. Стаття LXIV «Про малолітніх злодіїв» проголошувала, що злодій або злодійка, якщо будуть у віці менше 14 років, то вони, незалежно від будь-яких інших підстав, не можуть бути засуджені на страту, а повинні бути піддані вищезазначеним тілесним покаранням на розсуд (суду) і повинні дати вічну клятву. Але якщо злодій за своїм віком наближається до чотирнадцяти років і крадіжка значна або ж виявлені при тому вищевказані обтяжуючі обставини настільки небезпечні, що злостивість може заповнити брак віку, то суддя і шефени повинні запросити, як зазначено нижче, ради, чи треба піддати такого малолітнього злодія майновим або тілесним покаранням, або смертній карі» [9]. Як бачимо, у цій нормі є застереження про можливість зниження віку повної кримінальної відповідальності, аж до застосування смертної кари, за принципом «злостивий намір доповнює недостатній вік».

Слід зазначити, що у «Порядку» принцип доповнення віку злостивістю наміру відсутній. Без застережень дитина, а такою за книгою «Порядок» уважалася особа у віці до 7 років, була вільна і від страти, і від тілесного покарання [13, с. 235; 12, с. 250–251]. Особи ж у віці від 7 до 14 років також звільнялись від страти та тортур, як процесуального засобу отримання доказів [13, с. 235], хоча не від покарання.

Отже, верхня вікова межа для застосування особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, хоча й непевно, і по-різному у різних джерелах матеріального та процесуального права, але все ж таки визначалась. Але залишається відкритим запитання про нижню вікову межу, з досягненням якої дитина могла бути піддана кримінально-правовому впливу. Литовський статут 1588 р. не містив на цей рахунок точних постанов, тоді як джерела міського права, як бачимо, визначали цей вік у 7 років. Варто відмітити, що взагалі віковій межі дитинства та юнацтва повсюдно не мали чіткого однозначного законодавчого визначення. Як указує В.Л. Маслійчук, у Західній Європі набула поширення т. зв. кліматерична система, коріння якої сягає римського права. Кримінальна відповідальність змінювалася щосім років – починалася з семирічного віку, у чотирнадцять років підсудний ставав цілком відповідальним за свої вчинки, а остаточно міг успадковувати майно, будучи двадцятиоднорічним [20, с. 46]. Джерела міського права, запозиченого українцями з європейських міст, таким чином, певною мірою відповідали цій кліматеричній системі.

На нашу думку, для визначення важливого нормативного факту щодо нижньої межі осудності та можливості застосування засобів кримінально-правового впливу до малолітнього/непо-

внолітнього варто звернутися до джерел права, якими, в основному, регулювались відносини, пов'язані з дітьми та дитинством, як особливим віковим станом людини. Таким джерелом в Україні було канонічне право, адже саме церква, по суті, відіграла роль органу реєстрації актів цивільного стану при хрещенні дитини, вносячи її до метричних книг та визначаючи можливість приведення дитини до сповіді. Таким джерелом права в Гетьманщині був Номоканон, у 1620-х р. р. перекладений з сербської мови та виданий Києво-Печерською лаврою. У православній церкві не було загального правила щодо визначення віку, з настанням якого дитина була зобов'язана приходити на сповідь, це покладалось на розсуд батьків. За ст. 191 Номоканону така можливість наставала з досягненням 6 років. На думку Феодора Вальсамона, патріарха Александрійського, малолітніми варто вважати хлопчиків до 14, а дівчаток – до 12 років. Проступки таким особам можуть пробачатися [25, с. 337]. З певними застереженнями можна зробити висновок про те, що до досягнення 6 років дитина уважалася в юридичному сенсі абсолютно безвідповідальною – її нібито не існувало для суспільно значущого життя. З досягненням 6 років і до досягнення 14 років хлопцями, 12 років – дівчатами визнавалася можливість вчинення ними заборонених соціальними нормами вчинків, утім реагування на них не було правовим, а скоріше, морально-виховним. Зазначимо, звернення до Номоканону було зроблено також Синодом Російської імперії у 1744 р., але дещо з іншим результатом. Проаналізувавши Кормчу книгу, Синод дійшов висновку, що від тортур, смертної кари та покарання батогами можна звільнити тільки дітей, які не досягли 12 років [26].

Різноманітні за походженням джерела права, що застосовувались у Гетьманщині, було систематизовано в Кодексі українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – Кодекс 1743 р.). Відмітною особливістю цього джерела права було те, що вперше до Кодексу українського права було включено дефініцію неповнолітньої особи [15, с. 101]. Неповноліття визначалося, як недосягнення 18 років особою чоловічої статі та 13 років – особою жіночої статі (гл. 11, арт. 1, п. 1) [30, с. 203].

Дослідники історії українського кримінального права відмічають, що Кодекс 1743 р. містив постанови щодо протидії злочинності неповнолітніх, зокрема, норми про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та порядок її реалізації. Як зазначає В.М. Бурдін, неповноліття особи, яка вчинила злочин, звільняло від катувань та смертної кари [6, с. 8–9].

Перш за все, зазначимо, що у Кодексі 1743 р. було чітко, на відміну від інших джерел, встановлено межі неповноліття, які зумовлювали особли-

вості кримінально-правового впливу на злочинця. Посилаючись на приписи Третього Литовського статуту та постанови міського права, упорядники кодексу встановили, що неповнолітні чоловічої статі у віці до 16 років та жіночої статі – до 13 років, навіть будучи спіймані з поличним, постають перед судом (тобто несуть відповідальність), але не віддаються в руки кату (гл. 24, арт. 10). На розсуд суду вони можуть бути караними канчуками або різками, а їхні батьки, опікуни або родичі мають сплатити подвійну вартість вкраденої речі. На випадок відсутності коштів малолітній злочинець протягом року має відпрацювати нанесену ним шкоду. Важливою була вказівка про те, що по виплаті або вислузі нанесеної шкоди, навіть за наявності рецидиву, честь та гідність малолітнього у подальшому вважалися непорушними [30, с. 431]. Інакше кажучи, малолітство злочинця у випадку вичерпання ним наслідків правопорушення увільняло його від плями судимості. Неповнолітній чоловічої статі у віці до 16 років та дівчата у віці до 14 років за постановами Кодексу 1743 р. увільнялись від тортур (гл. 25, арт. 6, п. 5) [30, с. 444].

Як відомо, Кодекс 1743 р., задуманий як офіційна кодифікація, в реальності залишився приватною збіркою правових постанов. На його основі в подальшому було створено декілька таких само приватних кодифікацій, які або перекладали на новий лад уже відомі зводи правових норм, або були процесуальним керівництвом для практики (збірки Ф. Чуйкевича, В. Кондратьєва). Вони включали норми Третього Литовського статуту, міського права і деякі польські конституції [28, с. 72], повторюючи норми щодо відповідальності неповнолітніх.

Відповідно до статусу Козацько-Гетьманської держави в її відносинах із Росією зазначимо поступове поширення на територію України дії російського законодавства. Основне джерело кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм – Соборне Уложення не пояснювало, чи були діти молодше повністю неосудними у відношенні кримінальних злочинів. Уперше про неповноліття злочинця вказували Новоуказні статті про татєбні, розбійні та убивчі справи від 22 січня 1669 р., за якими діти молодше 7 років звільнялись від кримінальної відповідальності за вчинене ними вбивство (ст. 79) [24], при тому, що нічого не говорилось про інші види злочинів, які традиційно є поширеними у юнацькому середовищі. На думку російської дослідниці Т.А. Савіної за Соборним Уложенням та Новоуказними статтями неповнолітнім із досягненням восьмирічного віку призначали покарання у вигляді смертної кари [31, с. 52], втім не наводячи прикладів застосування цієї норми.

Роль кримінального закону за часів Петра I грав Військовий Артикул (25 квітня 1715 р.), що був складовою частиною Військового статуту

[37]. Про засади протидії злочинності неповнолітніх йшлося у ст. 195, де малоліття вважалося підставою пом'якшення або навіть звільнення від покарання, альтернативою чого було тілесне покарання (кара лозою) з боку батьків. При цьому про граничний вік малолітства не вказано, хоча за приписами Короткого викладу процесу або судових тяжб, який складав частину Військового статуту (глава III, п.3 ст. 2), очевидно, що малолітньою, яка не могла бути учасником кримінального процесу, уважалася дитина, яка ще не допускалася до причастя, тобто така, що не досягла 6 років. 23 серпня 1742 р. було видано сенатський указ «Про визнання малолітніми людьми обох статей від народження до 17 років; про звільнення таких у разі тяжких злочинів від тортури і страти, і про покарання їх, замість того, кнутом і батогами, з поміщенням у монастирі для виправлення». 1744 р. Синод разом із Сенатом переглянув Указ 1742 р., де було вирішено, що людина і молодша 17 років цілком здатна усвідомлювати характер вчинених нею дій, і встановила інший віковий ценз для залучення неповнолітніх злочинців до кримінальної відповідальності – з 12 років [26]. Утім, як указує Г.О. Бабкова, жоден із згадуваних сенатських указів насправді не мав законної сили, оскільки, будучи представлені Єлизаветі Петрівні у вигляді сенатських доповідей, вони так і не були конфірмовані (підписані) останньою, хоча представлялися на її розгляд чотири рази [3, с. 50].

Лише у другій половині XVIII ст. російський законодавець впорядкував норми щодо особливостей кримінальної відповідальності малолітніх злочинців. Сенатським указом від 26 червня 1765 р. «Про провадження у справах кримінальних, вчинених неповнолітніми, і про відмінності у покараннях відповідно до віку злочинців» [27] вік настання кримінальної відповідальності у повному обсязі встановлювався у 17 років незалежно від статі. Неповнолітні особи, які вчинили злочин, що у випадку вчинення дорослим карався смертною карою або побиттям батогами, мали постати перед Сенатом, який мав призначити їм покарання за власним розсудом та відповідно до їх вини. Якщо ж злочин був менш тяжким і заслуговував на тілесне покарання, то встановлювалися такі рівні та види покарання: діти до 10 років віддавалися під нагляд батькам або поміщику; діти у віці від 10 до 15 років каралися батогами; діти у віці від 15 до 17 років каралися канчуками. Цікаво, що задля попередження спроб знизити собі вік злочинцями цей сенатський указ не було оприлюднено: він був оголошений таємним і розісланий відповідним державним установам. У зв'язку з цим його правовий вплив варто оцінити як дуже обмежений.

Як бачимо, в одночасно діючих на території Гетьманщини правових джерелах вік настання

повної кримінальної відповідальності визначався з суттєвими відмінностями: у Сенатському указі 1765 р. та Литовському статуті 1588 р. він був найсприятливішим для дитини (відповідно 17 та 16 років), тоді як у міському праві, викладеному Б. Гроїцьким, він був нижчим, ще нижчим у «Саксоні» та інших джерелах російського права. Утім, як уже вказувалося, і Литовський статут допускав зниження віку відповідальності конкретного злочинця у разі рецидиву та узяття неповнолітнього з поличним.

Як у реальності діяв суд у випадку вчинення злочину? Практика судів Гетьманщини свідчить про те, що для вирішення справи судді могли одночасно застосовувати положення Литовського статуту та магдебурзького/хелмінського права [35, с. 68], причому діяли за принципом застосування м'якшого з можливих варіантів кримінально-правового реагування на злочин [35, с. 93–94]. Як приклад, можна навести справу, розглянуту Київським совісним судом у 1782 р.: 16-річний Петро Синниченко був обвинувачений у святотатстві (крадіжці церковного майна), причому цей злочин був далеко не першим у його житті. Совісний суд зауважив, що згідно з книгами магдебурзького права (частина 2 книги кримінальних справ, питання 89, стаття 17) за вчинене святотатство він підлягає колесуванню. Проте суд послався на Указ від 26 червня 1765 р. і присудив покарання канчуками з подальшою віддачею на поруки батька [2, с. 127–128; 38, с. 137].

Для узагальнення відомостей щодо правового реагування на правопорушувальність неповнолітніх варто знати її місце у загальній криміногенній ситуації у Гетьманщині. За відсутності правової статистики, зрозуміло, можна зробити тільки більш-менш обґрунтовані припущення. Так, у 1775 р. Полтавський гродський суд розглянув 71 справу про кримінальні злочини. Вік злочинців далеко не завжди фіксувався, ймовірно, лише у випадках ухвалення вироку. Серед злочинців, для яких ці дані існують, особи у віці 15–19 років склали 6% (5 осіб) [7, с. 317].

Які злочини переважно вчиняли неповнолітні? За відсутності правової статистики у Гетьманщині будь-які висновки, зрозуміло, можуть бути лише більш або менш обґрунтованими припущеннями. Перш за все, зазначимо, що превалювання у проаналізованих вище правових джерелах Гетьманщини таких конотацій, як «малолітній/неповнолітній – крадіжка» та «малолітній/неповнолітній – насильство» варто оцінити як відображення суспільного запиту на реагування саме на крадіжки (й інші майнові злочини) та насильницькі злочини таких осіб. Як показали дослідження В.Л. Маслійчука, саме ці категорії злочинів були типовими для неповнолітніх. Серед злочинів, учинених неповнолітніми у Харків-

ському намісництві упродовж 1781–1797 р. р., крадіжки становили 51,4%, знищення чужого майна (вирубка лісу, підпали) – 9,5%, необережні вбивства – 11%, злочини проти моральності (проституція, скотолозтво, дітозгубництво) – 12,3%, інші злочини (включно з умисним вбивством, утім дуже нечастим) – 15,7% [21, с. 97–98].

Які заходи реагування на злочинність неповнолітніх передбачало право Гетьманщини? З проаналізованих нами правових джерел, перш за все, нормативних, випливає, що ці заходи можна розглядати як трансформацію загальнокримінальних покарань, які своєю чергою формувалися на ідеях відплати, залякування й загальної та спеціальної превенції, а також на вже сформованій ідеї виправлення злочинця [5, с. 215–216]. І.Й. Бойко та І.Я. Терлюк наводять таку систему кримінальних покарань у Гетьманщині: смертна кара у простій та кваліфікованій формі; тілесні (членушкоджуючі та болісні) покарання; зганьблюючі покарання; позбавлення волі; публічне вигнання; майнові покарання [5, с. 215–232; 36, с. 24–27]. Як бачимо, смертна кара для неповнолітніх в усіх проаналізованих нами джерелах виключалась (інша річ, що вік настання кримінально-правової осудності був різним). Можна зробити висновок, що серед усіх зазначених видів покарань найчастіше передбачались тілесні покарання, як правило, у пом'якшеній формі. Так, якщо дорослий за аналогічний злочин карався батою або канчуками, неповнолітньому призначали побиття батогами. Широко застосовувались майнові покарання, які за розсудом суду були альтернативними або додатковими до тілесного покарання і носили характер відшкодування нанесених злочинцем збитків, нерідко у кратному розмірі. Так, за Третім Литовським статутом, постанови якого перейшли до Кодексу 1743 р., фінансова неспроможність неповнолітнього злочинця або його родичів зумовлювала відпрацювання провини, причому у статуті була чітко встановлена «вартість» відпрацювання, що становила 1 копу грошей на рік [34, с. 338], а в Кодексі 1743 р. встановлювались не майнові, а темпоральні обмеження щодо відпрацювання – 1 рік [30, с. 431].

Принцип пом'якшення кримінального покарання щодо неповнолітніх простежується у судовій практиці Гетьманщини. Цікавим є приклад справи, яку в липні 1655 р. розглядав лохвицький отаман Василь Скребець та інші урядники. До уряду звернулася лохвицька міщанка Параска Стефаниха з заявою про те, що її доньку Марію було зґвалтовано двома парубками. Судді звернули увагу саме на неповноліття гвалтівників. Якби вони були повнолітніми, вказував суд, за артикулом 12 розділу XI Литовського статуту 1588 р. вони були би покарані смертю. Але неповноліття увільняло їх від кари. У підсумку суд виніс рішен-

ня про необхідність примирення між батьками злочинців та матір'ю потерпілої (не вказуючи точно, у чому воно мало полягати, але відзначаючи необхідність задоволення інтересів потерпілої). Суворо наказано було забезпечити повагу до дівчини, аби жодних образ та причіпок щодо неї не було [17, с. 50–51].

Принцип пом'якшення відповідальності неповнолітнім було збережено і російським законодавством, що діяло на території Гетьманщини. Так, Ю.В. Волошин наводить відомості щодо кримінальної справи, розглянутої Полтавським гродським судом у 1775 р. У результаті сварки у середовищі місцевої молоді 15-літній Іван Рахненко убив козацького наймита Івана Балкового. Згідно з російським законодавством убивство у сварці каралось засланням до Сибіру, але судді, покликаючись на Сенатський указ 1765 р., вирішили відправити його справу в Генеральний суд к «благорассмотрению». В іншому випадку 17-літньому Якову Кисленку присудили 80 ударів батогами, тоді як його спільникам – по 100 [7, с. 303–304, 322].

Зазначимо, що обставиною, яка обтяжує покарання неповнолітнього, було визнано рецидив вчинення ним злочину: у такому випадку за Третім Литовським статутом призначалось тілесне покарання [34, с. 338].

Простежується також давній звичай об'єктивної осудності, за яким відповідальність за діяння дорослих членів сім'ї несе вся родина. Так, у січні 1669 р. вся громада села Харьковець Лохвицького повіту постала перед судом із проханням заборонити проживати у своєму селі якомусь Федорові Билименку та його братові з усіма їх дітьми. Селяни доводили, що Билименки ведуть злочинний спосіб життя, і тому не мають права проживати між пристойними людьми. Очевидно, що суд не мав можливості задовольнити цей громадський позов, посилаючись на формально визначені норми права. Тоді він застосував розсуд, звернувшись до «права християнського», тобто до принципів права і правосвідомості, елементом якої, як уявляється, і було стародавнє правило про вигнання злочинця за межі громади [17, с. 144].

Отже, проаналізувавши правові джерела Української Козацької держави – Гетьманщини щодо заходів впливу на неповнолітніх злочинців, можна зробити такі висновки:

1. Правові норми щодо особливостей юридичної відповідальності неповнолітніх містили усі застосовувані в Гетьманщині нормативно-правові джерела, а саме: Третій Литовський статут, акти міського права, акти російського законодавства, серед яких до середини XVIII століття першість віддавалась Третьому Литовському статуту, який містив найбільш гуманні та сприятливі для неповнолітніх злочинців постанови. У другій половині XVIII століття у випадку колізій законодавства

перевага надавалася актам російського законодавства, зокрема Сенатському указу 1765 р. «Про провадження у справах кримінальних, вчинених неповнолітніми, і про відмінності у покараннях відповідно до віку злочинців».

2. Вікові межі неповноліття, які передбачали увільнення від покарання або його пом'якшення, неоднозначно вирішувались у різних правових джерелах. Найнижчим віком, із досягненням якого було можливим застосування заходів виховного кримінального впливу, було 7 років (міське право, російське законодавство другої половини XVII – першої половини XVIII ст.). Утім постанови канонічного права передбачали пробачення малолітнього до досягнення ним шлюбного віку. Найсприятливішими для дитини були постанови Литовського статуту 1588 р., за якими кримінальна відповідальність наставала у повному обсязі з досягненням 16 років, та Сенатському указі 1765 р. – 17 років. Литовський статут допускав зниження віку відповідальності конкретного злочинця у разі рецидиву та узяття неповнолітнього з полонним.

3. Серед усіх зазначених видів покарань неповнолітнім найчастіше призначались тілесні покарання, як правило, у пом'якшеній, порівняно з дорослими злочинцями формі, а також майнові покарання, які за розсудом суду були альтернативними або додатковими до тілесного покарання і носили характер відшкодування нанесених злочинцем збитків, нерідко у кратному розмірі. Відшкодування збитків могло покладатися також на батьків або опікунів неповнолітнього.

4. Принцип пом'якшення покарання неповнолітніх та погашення кримінально-процесуальних обмежень простежується в усіх правових джерелах щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, виключалась смертна кара та тортури неповнолітніх. Призначене ним покарання не спричиняло судимості. Утім, рецидив був обставиною, що обтяжувала покарання і спричиняла застосування тілесних покарань.

Література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. В. Л. Модзалевского – Чернигов : ПУАК, 1912–1914. – Вып. 1–3.
2. Андриевский А.А. Деятельность Киевского соестного суда в первый год его существования (1782) / А.А. Андриевский // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – С. 119–128.
3. Бабкова Г.О. «Безгласные граждане»: малолетние преступники в судебной системе России 1750–1760-х г. г. / Г.О. Бабкова // Малолетние подданные большой империи: Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – нач. XX века). – М. : РГГУ, 2012. – С. 47–75.
4. Багалей Д.И. Магдебургское право в городах левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения – 1892. – № 3. – С. 1–55.

5. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навчальний посібник / І.Й. Бойко. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2013. – 406 с.
6. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В.М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 239 с.
7. Волошин Ю.О. Кримінальна злочинність у Гетьманщині другої половини ХVІІІ ст. (за матеріалами Полтавського гродського суду) / Ю.О. Волошин // Повсякдення ранньомодерної України. Практики, казуси та девіації повсякдення. – К., 2012. – С. 287–325.
8. Інструкція судам 13 июля 1730 г. // Василенко М.П. Матеріали до історії українського права: в 2 т. – К.: ВУАН, 1929. – Т. 1. – С. 8–17.
9. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V. Перевод, предисловие и примечания проф. С.Я. Булатова. Алма-Ата, 1967. – 152 с.
10. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні: монографія / М.М. Кобилецький. – Л.: ПАІС, 2008. – 406 с.
11. Кононенко В.І. Рецепція литовського статутного права у Гетьманщині наприкінці 1680-х – початку 1760-х р. р.: модернізація чи відстоювання «старизни» / В.І. Кононенко // *Ukraina Lithuanica*. – К., 2015. – Т. III. – С. 169–190.
12. Коротенькі витяги з книги «Порядок» // Василенко М.П. Матеріали до історії українського права: в 2 т. – К.: ВУАН, 1929. – Т. 1. – С. 243–259.
13. Короткий покажчик Магдебурзького права по книзі «Порядок» // Василенко М.П. Матеріали до історії українського права: в 2 т. – К.: ВУАН, 1929. – Т. 1. – С. 198–246.
14. Крестовська Н.М. Соціологічний метод в історико-правовому дослідженні / Н.М. Крестовська // Розвиток методології сучасної юриспруденції: матеріали Четвертої наук. конф. / відп. ред. Ю.М. Оборотов. – О.: Фенікс, 2015. – С. 71–74.
15. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія / Н.М. Крестовська. – О.: Фенікс, 2008. – 328 с.
16. Ліхолетова Ю.А. Суд як суб'єкт запобігання рецидивній злочинності молоді в Україні: історичний аспект / Ю.А. Ліхолетова // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 4 (17). – С. 1–7.
17. Лохвицька ратушна книга другої половини ХVІІ ст. (збірник актових документів) / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред.: І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1986. – 221 с.
18. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 р. р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Макаренко. – К., 2011. – 22 с.
19. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому статуту / И.А. Малиновский. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. – 232 с.
20. Маслійчук В.Л. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Правобережній та Слобідській Україні у другій половині ХVІІІ ст. / В.Л. Маслійчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 38–47.
21. Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 р. р.) / В.Л. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 446 с.
22. Мироненко А.Н. Право Гетманщини (вторая половина ХVІІ – ХVІІІ в.) / А.Н. Мироненко // *Право Украины*. – 2013. – № 1. – С. 201–235.
23. Назимко Є.С. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх / Є.С. Назимко // *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. – 2014. – № 2. – С. 47–57.
24. Новоуказные статьи о татевных, разбойных и убийственных делах, 22 января 1669 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – № 431.
25. Номоканон или Большой требник. Его история и тексты, греческий и славянский, с объяснительными и критическими примечаниями. Опыт научного разрешения вопросов об этом сборнике, возникавших в прошлом столетии в Святейшем Правительствующем Синоде / А. Павлов. – М.: Г. Лисснер и А. Гешель, 1897. – 520 с.
26. О наказании преступников малолетних: Сенатский [указ], 18 июля 1744 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 12. – № 8996.
27. О производстве дел уголовных, учиненных несовершеннолетними и о различии наказания по степени возраста преступников: Сенатский [указ], 26 июня 1765 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 17. – № 12 424.
28. Остапенко Т.О. Збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича – важливий напрям розвитку правової системи України–Гетьманщини ХVІІІ ст. / Т.О. Остапенко // Митна справа. – 2014. – № 5 (2.1). – С. 71–75.
29. Остапенко Т.О. Правова система України–Гетьманщини у другій половині ХVІІ – 80-х р. р. ХVІІІ ст.: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т.О. Остапенко. – О., 2010. – 22 с.
30. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / К.А. Віслобоков (упоряд.); Ю.С. Шемшученко (відпов. ред. та автор передм.). – К.: [б. в.], 1997. – 547 с.
31. Савина Т.А. Уголовная ответственность несовершеннолетних в российском законодательстве 17–19 веков / Т.А. Савина // Вектор науки Тольяттинского гос. ун-та. – Сер.: юрид. науки. – 2012. – № 3 (10). – С. 52–54. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media75728/20_savina.pdf.
32. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / отв. ред.: В.М. Корецкий – М.: Наука, 1985. – 270 с.
33. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Н.П. Сиза. – К., 2002. – 22 с.
34. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С.В. Ківалова, П.П. Музиченка, А.І. Панькова. – О.: Юрид. л-ра, 2004. – Т. III. – Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 568 с.
35. Стороженки. Фамильный архив. – К.: Тип. Г.А. Фронцкевича, 1908. – Т. 6. – ХVІІІ. – 798 с.
36. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник / І.Я. Терлюк. – Л.: Ліга-Прес, 2007. – 92 с.
37. Устав воинский, 30 марта 1716 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 5. – № 3006.
38. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В.С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 266 с.

Анотація

Мальована Я. П. Засоби протидії правопорушенням неповнолітніх у праві Козацько-Гетьманської держави. – Стаття.

У статті розглянуто та проаналізовано правові джерела Козацької Гетьманської держави щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх (Третій Литовський статут, акти міського права, акти російського законодавства, канонічне право). Визначено вік, з досягненням якого до особи могли бути застосовані заходи виховного впливу або кримінальне покарання та види таких покарань, пом'якшуючі та обтяжуючі відповідальність обставини.

Ключові слова: неповнолітній злочинець, тілесні та майнові покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, пом'якшення кримінальної відповідальності.

Аннотация

Малеванная Я. П. Средства противодействия правонарушениям несовершеннолетних в праве Казацко-гетманского государства. – Статья.

В статье рассмотрены и проанализированы правовые источники Казацкого Гетманского государства об уголовной ответственности несовершеннолетних

(Третий Литовский статут, акты городского права, акты российского законодательства, каноническое право). Определен возраст, с достижением которого к лицу могли быть применены меры воспитательного воздействия или уголовное наказание и виды таких наказаний, смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства.

Ключевые слова: несовершеннолетний преступник, телесные и имущественные наказания, освобождение от уголовной ответственности, смягчения уголовной ответственности.

Summary

Malevannaya Ya. P. Means to counter juvenile delinquency in the right of the Cossack Hetman state. – Article.

Combating juvenile delinquency in Cossack Hetman state Law. The article discusses and analyzes the legal sources Cossack Hetman state on the criminal liability of minors (Third Lithuanian Statute, acts of municipal law, acts of law, canon law). Determined the age of the person whose achievement can be applied educational measures or criminal penalties and types of punishment, mitigating and aggravating circumstances of liability.

Key words: juvenile delinquent, corporal punishment and property punishment, exemption from criminal liability, mitigation of criminal liability.